

DİLÇİLİK

UOT 811.512.162

KEÇMİŞ İLİSU SULTANLIĞINDAN ÇIXMIŞ
AZƏRBAYCAN ZİYALILARININ ADLARI HAQQINDAŞ.V.QASIMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
sh.gasimova@mail.ru*Bizim dilimiz həm də bizim tariximizdir.*

Y.Qrimm

İlisu sultanlığının ərazisi sultanlıq dövründə və ondan sonrakı dövrdə bir sıra zəngin tarixi hadisələrlə şöhrətlənmişdir. İlisu sultanlığının tarixi XVI əsrin 30-40-cı illərindən başlamış, Rusiya imperiyasının apardığı müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində 1859-cu ildə süquta uğramışdı. Tarixə keçmiş İlisu sultanlığından çıxmış Azərbaycan ziyalılarının adları məlumdur. Məqalədə öz doğma torpağını respublikamızın hüduudlarından kənarında tanıdan ziyalılardan bəhs olunur.

Açar sözlər: İlisu sultanlığı, ziyalı, titul, əsl ad, sülalə

İlisu sultanlığının ərazisi sultanlıq dövründə və ondan sonrakı dövrdə də bir sıra zəngin tarixi hadisələrlə şöhrətlənmiş, diqqəti cəlb etmişdir.

İlisu sultanlığının tarixi XVI əsrin 30-40-cı illərindən Saxur-İlisu-Sarıbaş camaatlıq ittifaqının yaradılması ilə başlayır, onun I Əli bəyin adı ilə bağlı olması təxmin edilir. I Əli bəyin oğlu I Adıkurkulunun adına 1562-ci ildə İran şahı I Təhmasib tərəfindən və I Adıkurkulunun oğlu II Sarı Əli bəyin adına Türkiyə sultanı II Osman tərəfindən göndərilən fərmanlar bu dövlət qurumunun - sultanlığın ilk təşəkkül tarixinə bir sübutdur, faktır.

Rusiya imperiyasının 1803-cü ildən başlayaraq Cənubi Qafqazda apardığı müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində 2100 kv m. verst ərazini əhatə edən və 300 ilə yaxın dövlət idarəçiliyi tarixinə malik olan İlisu sultanlığı faciəli bir şəkildə 1859-cu ildə süquta uğramışdı (4, 85). Sultanlıq Dağıstan və Gürcüstan sərhədində yerləşdiyindən bu və ya digər xalqların dilindən alınma sözlərə, bəzi etnik-linqvistik xüsusiyyətlərə təsadüf olunması dilin təbiəti ilə bağlı olan bir ictimai hadisə hesab olunur.

İlisu sultanlığı böyük bir ərazini əhatə etdiyindən fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik əlamətlərini özündə saxlamışdır. Dilçiliyin onomasiologiya şöbəsi ümumi adların meydana gəlməsi, dəyişməsi, funksiyası, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənsə, dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutan xüsusi adları antropologiya öyrənir. Onomatoloqlar xüsusi adları müvafiq xalqın tərcümeyi-halı hesab edirlər. Xüsusi adların öyrənilməsi ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər xalqımızın ictimai, siyasi, elmi, mədəni həyatında baş verən bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Xüsusi adların öyrənilməsi tariximizi öyrənmək qədər zəruri və vacibdir.

Onomastikanın antroponimika bölməsi antroponimlərin əsl şəxs adı, familiya (soy ad), ləqəb, təxəllüs, titul, fəxri ad, əzizləmə və kiçiltmə adlarının əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarını ad sistemində yerini, inkişafını, dəyişməsini, ad kateqoriyasında qarşılıqlı əlaqəsini, leksik-semantik və qrammatik əlaqələrini öyrənir.

Azərbaycan tədqiqatçıları antroponimləri iki qrupa bölürlər: əsl ad kateqoriyası və köməkçi ad kateqoriyası.

1. Əsl şəxs adı kateqoriyası. Adqoyma mərasimi heç də birdən-birə yaranmamışdır. O hər xalqın özünəməxsus adlardan istifadə fondu və xalqın tarixi-ənənəvi prinsipi, yəni xalqın tarixi ilə əlaqədar mövcud olan prinsip əsasında yaranır. Milli prinsip xalqın dünyagörüşü, tarixi, mədəni səviyyəsi, istək və arzusu, məişəti, müxtəlif məşğuliyyət növbri və s. ilə əlaqədardır (1, 13-51).

İlisu ərazisində buna nümunə olaraq qadın adlarından Səfiycət, Səfiyə, Bezaqay, Tavat, Goharşa, Fətmət, İmamat, Müslümət, Kəlmət, Xanbegi, Xanımağa, Xanzada, Maxtımğa, Perizad, Şasultan, Aysabegim, Xanperi, Ummukül, Mədnə, Məkkə, Güləsər, Aydağül, Gülzar, Sevil, Svetlana, Tamara, Aida, Emilya, Amaliya, Mələhət, Natəvan, Şərqiyyə, Zahirə və s. yüzlərlə qadın adı mövcuddur.

Bu adlar etimoloji cəhətdən təhlil edilsə, çox rəngarəng bir mənərə yaranar. Yuxarıda göstərilən qadın adlarının bir qismi dini, ərəb-fars mənşəli, bir qismi daha çox türkdilli xalqlara mənsub, bir qismi də müasir adlar kimi anlaşıla bilər. Belə adlar, ənənəvi adlar nəsilən-nəsilə keçərək bu günümüze qədər yaşamışdır.

Ata adı kateqoriyası. Azərbaycan ad sistemində ata adının işlənməsi epdim tarixə malikdir. İlk yazılı abidəmiz olan «Dədə Qorqud» dastanlarında ata adı əsl adlarla yanaşı işlənməmişdir. Dirsə xan oğlu Buğac, Ulaş oğlu Salur Qazan, Qaragünə oğlu Qarabudaq. Xan Qazanın oğlu Uruz bəy və s.

Azərbaycanda ərəb ad sistemi yayılıandan sonra hakim təbəqə içərisində «oğlu» və «qızı» sözləri yerinə «ibn» və «bin» sözləri işlənməmişdir. Xalq arasında və folklorlarda ərəb mənşəli «ibn» və «bin» ilə işlənen ata adına az rast gəlinir.

İlisu sultanlarının genealogiyasına diqqət yetirildikdə həmin sülalə nümayəndələrinin ata adına bilavasitə rast gəlinmir. Şəxsin adı qarşısında onun titulu, daha sonra gələn izahat mətni daxilində kimin oğlu olması göstərilir.

Titullar dövlət aparatında, ictimai həyatda müəyyən vəzifə hesab olunur,

rəsmi xarakter daşıyır. Sultanlığın genealogiyasını akademik Berjeni tərtib etmişdir. Bu şəcərəyə I Əli bəy, I Adıkurkulu, II Sarı Əli bəy, II Adıkurkulu, I Məhəmməd xan, I Xəlil bəy, II Əli Sultan, II Xəlil Sultan, Sumu Sultan, II Məhəmməd bəy, I Əhməd xan, Alxaz bəy, Xanbaba bəy, IV Əli Sultan, II Sultan Əhməd xan, Musa Sultan, Danyal Sultanın adları daxil edilmişdir.

Danyal Sultan sonuncu İlisu sultanı olmuşdur. Bu genealogiyada I Adıkurkulu. II Adıkurkulu. Sumu Sultan və Danyal Sultandan başqa bütün genealogiyanı təşkil edənlər ərəb-fars mənşəli dini adların daşıyıcıları hesab oluna bilər. Genealogiyada məlum olan qadın adları yüksək zümrə adlarına məxsus xanım, bikə, biçə kimi titullarla ifadə olunmuşdur.

Əsl ad kateqoriyasının ən geniş sahələrindən biri familiyalardadır. Latınca familiya «nəsl adı» anlayışına uyğun gəlir. Hazırda bu anlayış ilkin mənasından tamamilə fərqlənir. Dövrümüzdə familiyalar pasportlarda, doğum və evlənmə şəhadətnamələrində yazılır. Qəbilə qurtuluşu dövründə qəbib başçıların əsl adları, ləqəbləri nəsil adlarına çevrilə bilər. Qəbilə adı (famiiliya) ad sistemində o qədər əsas yer tutur ki, bəzən əsl adlar ikinci plana keçir. XIX əsrə qədər dilimizdə familiya termini olmasa da, bu funksiyanı yerinə yetirən ailə-nəsil adları, ləqəb və etnonimlər olmuşdur.

Keçmiş sultanlıq və hazırda İlisu ərazisində tabun, məhəllə, nəsil və tayfa adları altı məhəllə üzrə fərqləndirilir. Ən böyük məhəllə olan 1. Qaradolaq məhəlləsində 25 nəsl və ya tayfa mövcuddur (Buyurtma uşağı, Bektabun. Bəhər uşağı, Dinlər-Kaslar məhləsi, Təmir uşağı, Kubaçılar, Mamalov uşağı və s.). 2. Qala məhlədə - Bacarlar, Bəylər, Pəti uşağı, Xaşal uşağı və s. 3. Dabax məhlə Allahyar bəy uşağı, Aşix Kazım uşağı. 4. Bucax məhlə - İmaməli uşağı. 5. Səngər məhlə - Adamay uşağı, Güllü uşağı, Alagöz uşağı, Yorğu uşağı, Zurqlar. 6. Tavlatala məhəllə - Əbdüllə uşağı, Ciçik arı uşağı, Bənəvşə uşağı, Cərri uşağı və s.

Göstərilən qəbilə, tayfa və nəsil adları funksiyasında işlənən totem həm də əsl şəxs adı ola bilər. Bunu Orxon-Yenisey abidələrində və «Dədə Qorqud» dastanlarında görmək olur. Totem əsl tarixi adlara nisbətən daha qədimdir. Totem adı əslində müasir dövrdəki «famiiliya» funksiyasında işlənən nəsil adları olmuşdur.

Titullar məzmun və mənalarına görə dini və dünyəvi titul kimi fərqləndirilir. Titullar irsi xarakter daşıyır, atadan-övlada, nəsil-dən-nəsilə keçir. Bunu İlisu sultanlığının genealogiyası timsalında da görmək olur. Titul ilə fəxri adlar fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. İlisu sultanlığında dinlə əlaqədar antroponomik titullar həmişə mövcud olmuşdur. Din xadimlərindən ən məşhuru Mamay Əfəndi Xalıqverdi uşağı adlı nəslin ağsaqqalı olmuş övliya səviyyəsində dəyərləndirilmiş, qəbri ziyarətگاهdır. Molla Davud, Hacı Həməzət Əfəndi Baba - İlisu Cümə məscidində imam Mustafə Əfəndi, Abdülhəmid oğlu - İlisu Cümə məscidinin axundu, Sofu Mirzə, Molla Hüseyn və s. adlarında Molla, Hacı, Övliya, İmam, Axund, Sofu dini titullardır. Bu din xadimlərinin çoxu sovet dövrünün müxtəlif illərində öz əqidələrindən dönmədiklərinə görə repressiya

qurbanı olmuşlar.

Titul latın sözüdür, adətən «fəxri ad» mənasında işlənir. Sınıfli cəmiyyətdə titullar hakim təbəqəyə xidmət etmişdir.

Dövlət işlərində, vuruşmalarda xüsusi fədakarlıq və igidlik göstərən və aşağı təbəqə içərisindən çıxan şəxslərə də titullar verilir. Titullar bəzən fəxri səciyyə daşıyır. Buna nümunə olaraq keçmiş İlisu sultanlığı ərazisindən çar zülmünə qarşı mübarizə aparan xalq qəhrəmanı kimi şöhrətlənmiş Şeyx Şamil, general-mayor Daniyal Sultanı, Hacı Muradı, Qala məhəllədə yaşayan Bacarları, Səngər məhlədə və ümumiyyətlə, İlisunun bir sıra tayfa və soy adlarının nümayəndələrini göstərmək olar. Bu ərazinin dağlarında indi də onlarla Şamil qalası adlanan dağılmış qala və abidələrin qalıqları mövcuddur.

Soy kökü İlisu sultanlığı ilə bağlı sərkərdələr sırasına Seyfulla bəy, Xəlil bəy, Hacızadə Mirzə bəy, Hacıxan Hacıxəlil oğlu Sultanov, general-mayor Daniyal Sultan və s. onlarla görkəmli şəxslər müxtəlif döyüşlərin iştirakçısı olmuş, hərbi rütbələr qazanmışlar.

Bu sıraya İlisuda və İlisudan kənarında yaşayan Böyük Vətən müharibəsi veteranı, qvardiya zabiti Əli Osman oğlu Babayev; könüllü milli ordu sıralarına daxil olmuş, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər döyüşlərində iştirak etmiş zabit Asif Əhmədiyyə oğlu Əlili, Qarabağ müharibəsi veteranı Elşad Məhəmməd oğlu Musayev, Qarabağ müharibəsi veteranı polis polkovniki Çingiz Sadıq oğlu Murtuzayev, polis polkovniki Mərdan Həmid oğlu Xəlilov və başqa vətəndaşlar daxil edilə bilər.

Titula yaxın olan anlayış kimi rütbə termininin «hərbi ad», «hərbi rütbə» anlamında işlədilməsi daha münasib olardı. Hərbi ad, hərbi rütbə anlayışına müharibə veteranı, əsgər, çavuş, gizir, zabit, kapitan, mayor, paşa, polkovnik, general və s. adlarla yanaşı şəhid, cihad, mücahid və s. adların da daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Müasir dövrdə «titul» termini «fəxri ad» terminindən daha geniş məzmunə malikdir. Titul şəxsin həm vəzifəsini, həm də onun fəxri adlarını bildirir. Azərbaycanda vaxtilə elm və texnika sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərə, məsələn, Saleh Balay oğlu Qocayevə «Altılıslı avtomat - minomyot», «Hidrotemizləyici avtomat», «Qazma borularını açan və bağlayan avtomat», «Hidrorequlyator» və s. kimi kəşflərinə görə dörd dəfə «Qırmızı ulduz», «Qırmızı bayraq», «Şərəf nişanı» və s. ordenləri ilə təltif edilmiş və «Azərbaycan SSR-nin Texnika xadimi», «Azərbaycan SSR əməkdar ixtiraçısı», «Azərbaycan SSR əməkdar mühəndisi» fəxri adları verilmişdir.

Azərbaycanın maarif, mədəniyyət və incəsənəti ilə əlaqədar olan şəxslər, məsələn, Həmzət bəy Məhəmməd bəy oğlu Əfəndiyev 1936-cı ildə ilk dəfə «Lenin ordeni» ilə təltif olunan müəllim, «Azərbaycan SSR-nin əməkdar müəllimi» adına layiq görülmüşdür.

Kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan şəxslərdən, məsələn, Mustafa Həsən oğlu Mustafayev «Sosialist Əmək qəhrəmanı» adına layiq görülmüş, «Lenin ordeni», «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordeni ilə təltif edilmiş

dir. Onun həyat yoldaşı Xatın Məcid qızı Həsənovaya isə on uşaq anası olduğu üçün «Qəhrəman ana» fəxri adı verilmişdir.

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində qazanılan nailiyyətlərə görə Asif Məmmədhanifə oğlu Sayalov «Kunq-fi sanda» idman növü üzrə 7 dəfə Respublika çempionu, ikiqat dünya çempionu, 8 dəfə qızıl medal mükafatçısı və s. kimi fəxri adlara layiq görülmüşdür.

Rəyhan Fərhad qızı Nəbiyeva – SSRİ idman ustası, Avropa və dünya çempionu; Nazim Nəzər oğlu Əlicanov - Dünya. Avropa və Azərbaycan çempionu; Mais Qurban oğlu Şabanov - «Bədən tərbiyəsi və idman əlaçısı», «Xalq maarifi əlaçısı», «Respublikanın əməkdar işçisi» və s. kimi fəxri adlar almışlar.

Dövlətin idarətmə strukturunda bu ərazinin bir sıra görkəmli dövlət, siyasi və ictimai xadimləri yüksək təşkilatçılıq fəaliyyəti ilə fərqlənmişlər.

Sadiq Nəbi oğlu Murtuzayev-Zaqatala, Abşeron, Şəki və Ağdam rayonları Partiya Komitəsinin I katibi, SSRİ Ali Sovetinin və dəfələlərlə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, Sov. İKP-nin XXII-XXVIII qurultaylarının, XIX Ümumittifaq konfransının nümayəndəsi olmuşdur.

Kərim Xan oğlu Kərimov, Abbas Veysəl oğlu Məmmədov, Asiyot Nəcəddin qızı Yusifova və bir çox başqaları öz fəaliyyətləri ilə dövlətin siyasi və ictimai həyatında fəal iştirakçılar olmuşlar.

Fəxri adlar sırasında elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparmış, kəşflər etmiş bir sıra şəxslər sırasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi və müxbir üzvləri Əzəl Cəfər oğlu Sultanov, Ələşrəf Veysəl oğlu Məmmədov, akademiyanın müxbir üzvləri Dəmir Vahid oğlu Hacıyev, Kərim Nəzir oğlu Ramazanov və onlarla elmlər doktoru, professorlar və s. vardır.

Köməkçi ad kateqoriyasının ən geniş və maraqlı növlərindən biri də ləqəblərdir. Bu söz ərəb sözü olub şəxsə əsl adından əlavə xarici görünüşü, xasiyyəti, peşəsi və s. ilə əlaqədar verilir. Ləqəblər əsl adla birlikdə işlənir, bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Ləqəblər şəxslə əlaqədar olaraq meydana çıxır, onlar şəxsin xarici görünüşü, fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri, şəxsin peşəsi, sənəti və məşğuliyyəti, vəzifəsi, igidliyi, qəhrəmanlığı və s. ilə əlaqədar yaranır. Nəsil ləqəbləri əsrlər boyu familiya funksiyasını yerinə yetirmişdir.

İlisu camaatına məxsus bir sıra ləqəblər, nəsil adları hazırda da onların familiyalarını bildirir. Məsələn, Məhərrəm uşağı, Qoca uşağı, Həsil uşağı. Təmar uşağı və s., şəxsin xarici görünüşü ilə əlaqədar bağlı Pəri Çopur Həsil, Xaşal Xasay oğlu Məhəmmədrəsul, Çavuş Hacımurad, Usta Bəşir, Dərzi Vəli, Zurnaçı Qara Qada Abdulla, Dəmirçi Camal, Boyaqçı İsmayıl, Bəna Nəcəddin Yusif oğlu, Nəqqaş Hacı Mamay Əfəndi Harun oğlu və s. bir çox sənət adamlarının adları İlisudan kənardə da yaddaşlarda yaşamaqdadır. Xüsusi adlar bizim keçmişimiz, gələcəyimiz və mənəvi sərvətimizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: ADU, 1987, 85 s.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva M.İ. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 385 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 594 s.
4. Лятифова Э.М. Илисуйское султанство. Баку: Алтай, 1999, 109 с.
5. S.N.Murtuzayev. İlisu. Bakı: «Oskan» NPM. 2005, 360 s.

ОБ ИМЕНАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ, ВЫШЕДШЕЙ ИЗ БЫВШЕГО ИЛИСУЙСКОГО СУЛТАНСТВА

Ш.В.ГАСИМОВА

РЕЗЮМЕ

Илисуйское султанство вошло в историю как султанство, на территории которого на протяжении веков происходили значительные исторические события. Возникшее еще 30-40 гг. XVI в. Илисуйское султанство перестало существовать в 1859 г. в результате захвата Российской Империей этих земель. История выдвинула много знаменитых представителей азербайджанской интеллигенции, вышедшей из бывшего Илисуйского султанства. В статье приводятся имена выдающихся представителей, прославивших свою родину за пределами нашей республики.

Ключевые слова: Илисуйское султанство, интеллигенция, титул, имя, династия

ABOUT THE NAMES OF AZERBAIJANI INTELLIGENCE, DESCENDED FROM THE FORMER SULTANATE OF ILISU

Sh.V.GASIMOVA

SUMMARY

The Sultanate of İlisu entered the history as a sultanate the territory of which witnessed considerable historical events.

The history of İlisu Sultanate started from 30-40s of the XVI century and declined in 1859 as a result of colonial policy of the Russian Empire.

Key words: the Sultanate of Ilisu, intelligency, a title, a name, a dynasty